

‘Iets over Artes in verzamelhandschriften’

Ria Jansen-Sieben

bron

Ria Jansen-Sieben, ‘Iets over Artes in verzamelhandschriften.’ In: Gerard Sonnemans (red.), *Middeleeuwse Verzamelhandschriften uit de Nederlanden*. Hilversum, 1996, p. 79-89.

Zie voor verantwoording: http://www.dbnl.org/tekst/jans016iets01_01/colofon.htm

© 2003 dbnl / Ria Jansen-Sieben

Iets over Artes in verzamelhandschriften

R. Jansen-Sieben

De organisatoren van dit Colloquium ben ik om twee redenen dankbaar: zij hebben in dit beperkte forum een plaats willen inruimen voor de Artes-literatuur, wat lang niet kan gezegd worden van zoveel andere colloquia en thema-seminaries in Nederland, om van België maar te zwijgen. Maar vooral hebben zij mij, en wellicht meerderen onder ons, gedwongen een zoektocht te ondernemen naar verborgen schatten op het nog vrijwel braakliggende terrein van de verzamelhandschriften.

Daarbij bleek het gevraagde onderzoek niet meteen aan de verwachtingen te voldoen, daarentegen wèl een hoop onverwachte problemen aan het licht te brengen. Daarom kan ik in dit stadium slechts een poging bieden tot typologie van Middelnederlandse Artes-verzamelteksten en Artes-verzamelhandschriften. Wellicht kan een en ander van de voorgestelde typologische indeling ook toepasselijk blijken op anderssoortige corpora. Ik zal trachten aan te tonen hoe bij voorbeeld een medisch verzamelhandschrift tot stand komt, hoe tekstgedeelten kunnen worden losgemaakt en een autonome tekst worden. Daar worden dan tot slot voorzichtig enkele voorlopige conclusies aan vastgeknoopt.

Verzamelteksten

Hoewel in deze bundel het *verzamelhandschrift* centraal staat, lijkt dit toch de geschikte plaats en het geschikte moment om een nieuw begrip te introduceren: dat van de *verzameltekst*. Daarmee bedoel ik een composiet tekstgeheel, al dan niet opzettelijk gevormd door groepering van oorspronkelijk autonome teksten (het gaat hier dus niet om een compilatie, die een aaneenrijging is van extracten).

Verzamelhandschriften en verzamelteksten zijn eng verwant: in een vroeger stadium zullen vele verzamelteksten niets anders geweest zijn dan verzamelhandschriften of althans een constituerend deel daarvan. Een onderscheid maken tussen beide is soms moeilijk. De lay-out kan in enkele gevallen hulp bieden, maar evengoed op een dwaalspoor leiden... Daar wil ik thans niet op ingaan. De aanleiding tot het ontstaan van een verzameltekst kan variëren.

Een reeks thematisch verwante teksten wordt als een eenheid beschouwd en gaat als een eenheid de schrijfcultuur in (daarvan geef ik straks een voorbeeld).

Zelfstandige elementen gaan op in een bestaand of nieuw gevormd groter geheel en verliezen hun autonomie: een voorbeeld daarvan is het Middelnederlandse jeneverbes-traktaat dat ingekort wordt tot een medisch recept en als

apart traktaat uit de literatuur verdwijnt.¹

Iets dergelijks gebeurde met twee traktaten over medicinale wateren (destillaten), met ieder een eigen traditie: ze werden in veel handschriften tot één hybride tekst verweven, met wisselende ordening. Andere handschriften bevatten de beide teksten nog als duidelijk gescheiden, afzonderlijke traktaten.²

Een ander geval is dat van de satellietteksten: deze worden, als aanhangsel aan een gelijkaardige of thematisch zeer nauw verwante tekst, grafisch voorgesteld als een onafscheidelijk deel van de eerste tekst. In het Weense Artes-handschrift 2818,³ waar ik het nog over zal hebben, staat de bij mijn weten uitvoerigste Middelnederlandse geboorte-horoskoop (ff. 68r-81v). Na iedere reeks voorspellingen voor één zodiakteken volgt zonder verbinding, maar ook zonder scheiding, ondanks de vele redundanties en herhalingen, de tekst van een bijna gelijklopende horoskoop, alsof het om één groot tekstblok gaat.

Hieraan zou ik nog willen toevoegen dat strikt genomen iedere geschreven receptenverzameling, zelfs al bestaat die maar uit twee stuks, als een ‘verzameltekst’ moet beschouwd worden, of het nu gaat om een medisch antidotarium, een kookboek, een kunstboek of cosmetische recepten. Want het recept is het kleinste onafhankelijke traktaatje en zo gedraagt het zich ook.⁴

Hiermee hangt het probleem samen van de catalogisering van de zogenaamde ‘open’ teksten. Het recept - een van de basisvormen van het proza, ook wat zijn anciënniteit betreft⁵ - is op zichzelf een autonoom stuk literatuur (dit geldt ook voor gebeden,⁶ bezweringsen, e.d.). Het legt getuigenis af van de persoonlijke selectie van de auteur, van zijn intellectueel niveau en eruditie, van de sociale, eventueel hygiënische context, van het geïntendeerde publiek.⁷

1 C. Boot, ‘Van jeneverbestraktaat tot recept’. In *Gelërter der arzenie, ouch apotéker*. Festschrift Willem F. Daems, hrsg. von G. Keil. Pattensen 1982 (Würzburger medizinhistorische Forschungen Band 24), 533-542.

2 R. Jansen-Sieben, ‘Medizinalwässer’. In *Verfasserlexikon*², Band 6, Lief. 1, 291-293.

3 Al de hier vermelde teksten en handschriften worden beschreven in mijn *Repertorium van de Middelnederlandse Artes-literatuur*. Utrecht 1989.

4 Men zou dan ook geneigd kunnen zijn, in het licht van deze geclaimde tekst-autonomie, een receptencollectie te beschouwen als een verzamelhandschrift. Maar hier is vaak een titel, een overkoepelend opschrift, een inleidend incipit, een proloog, een interne verwijzing, of een afsluitend expliciet aanwezig, waardoor duidelijk een samenhangend geheel aangekondigd c.q. afgebakend wordt. Dit geheel bestaat dan uit een aaneenrijging van formeel identieke (kleinere) teksten - meestal in een logische orde gerangschikt, wat opnieuw op nauwe samenhang wijst. Hetzelfde geldt voor lied- en gebedenboeken, dichtbundels, encyclopedieën, reglementen en kronieken.

5 G. Eis, *Mittelalterliche Fachliteratur*. Stuttgart 1962, 61.

6 Zie Th. Mertens, ‘Niet-literaire literatuur’. In W.P. Gerritsen, O. Lie en A. van Gijsen (red.), *Een school spierinkjes*. Kleine opstellen over Middelnederlandse artes-literatuur. Hilversum 1991, 120-122.

7 M. Giesecke, ‘Überlegungen zur sozialen Funktion und zur Struktur handschriftlicher Rezepte im Mittelalter’. In *Zeitschrift für Literaturwissenschaft und Linguistik* 51/52 (1983), 167-184. Zie ook de belangwekkende resultaten van een onderzoek naar de Artes-lezers-categorieën in N.F. Palmer und K. Speckenbach, *Träume und Kräuter*. Studien zur Petroneller ‘Circa instans’-Handschrift und zu den deutschen Traumbüchern des Mittelalters. Keulen/Wenen 1990 (Pictura et Poesis Band 4).

De inhoudsbeschrijving van een receptarium moet dan ook gedetailleerd en exhaustief zijn.⁸ Dit is een strikt wetenschappelijk vereiste, maar helaas in de meeste gevallen wegens de uitdeining van het volume niet haalbaar. En tóch zou het moeten. Alleen dan is het mogelijk bepaalde evoluties, invloeden en selectie-modaliteiten en -motiveringen te achterhalen, kortom de ‘Kleinliteratuur’ te behandelen als een volwassen soort literatuur zonder het totaal irrelevante criterium van de tekst-lengte te hanteren als opname- c.q. uitsluitingsfactor.⁹

Verzamelhandschriften: inhoudelijk criterium.

Artes in niet-Artes-context

Van sommige Artes-teksten mag normaliter verwacht worden dat ze ook in een anderssoortige context voorkomen: kalenders, chronologieën, pelgrimsaflaten, scheppingsverhalen, pest- en andere gebeden, beschrijvingen van de kerken van Rome, van Jeruzalem of de Sināi zijn uiteraard vaak te gast in gebedenboeken of andere religieuze literatuur.

Op het eerste gezicht enigszins verrassend is de eventuele aanwezigheid van aderlaat- en purgeertraktaten in een dergelijke context. Toch moet de verklaring niet ver gezocht worden. In een kloostergemeenschap, voor de medische zorg op zichzelf aangewezen, is het raadplegen van dergelijke hygiëne-voorschriften evengoed een dagelijkse noodzaak als het lezen van de gebeden.

Ook astrologische gegevens zijn van groot belang voor de behandeling en het verloop van de ziekte. Een mooi voorbeeld daarvan is het Haagse nonnenhandschrift (KNAW XXVIII) uitgegeven door Weiler.¹⁰

Het handschrift-Van Hulthem (Brussel, KB, 15.589-623) bevat hoogtepunten uit onze middeleeuwse literatuur. Tussen al die belletrie staat echter ook een aantal hoogst intrigerende Artes-teksten. Naast de vele uittreksels uit *Der leken spiegel* wordt op f. 195v de pelgrimsweg uitgestippeld van Parijs tot Santiago de Compostella. Het is een droge lijst van dag-etappes met de af te leggen afstanden. In hetzelfde handschrift ontdekten Greet Jungman en Annelies van Gijsen

8 ‘For in the past history of chemistry, metallurgy and technology, or of medicine, surgery and pharmacy, the particular process or operation, secret or recipe or cure, may have as great importance as a longer theoretical treatise or an unoriginal compilation from previous authors.’ L. Thorndike, ‘The problem of the composite manuscript’. In *Studi e Testi* 126 (Miscellanea Giovanni Mercati) Vol. 6 (1946), 93-104, inz. 95.

9 Slechts met behulp van een database kan een volledige inventaris van alle recepten worden samengesteld. Voor de culinaire recepten is een begin gemaakt door J.M. van Winter, zie *Een school spierinkjes*, 186-188.

10 A.G. Weiler (red.), *Chronologie, astrologie en gezondheid in een handschrift van een zestiende-eeuwse Haagse non*. Nijmegen 1989 (Middeleeuwse Studies, Band IV).

resten van een oorspronkelijk aanwezig orakelboek.¹¹

In hoeverre min of meer duidelijk afgebakende artes-capita in mystiek-religieuze teksten aanleiding kunnen geven tot opname in een Artes-catalogus is een omstreden vraag,¹² maar het blijft m.i. van belang daarop bevestigend te reageren, wegens de rijke informatie van de meest uiteenlopende aard (auteur, bron, keuze, doel, gebruik, publiek) die hier geboden wordt.

Artes in thematisch verwante context

Een tweede vanzelfsprekende soort is de verzamelcodex met thematisch verwante teksten. Hoewel gemakkelijk herkenbaar, is dit toch een complex genre dat ik verder zou willen onderverdelen:

Additieve Artes-compendia

Om met het eenvoudigste, maar tevens zeldzaamste geval te beginnen: al de teksten handelen strikt over hetzelfde onderwerp op hetzelfde niveau en zijn kennelijk alleen bijeengebracht om op één gebied zoveel mogelijk informatie te bieden. We zouden hier kunnen spreken van een additieve structuur van de codex. Handschrift Londen, BL, Harley 1684 (174 ff., eerste helft 15de, één hand) biedt hiervan een goede illustratie: deze codex bestaat uit een opeenvolging van de vier belangrijkste Middelnederlandse chirurgieboeken, namelijk dat van Thomas Scellinck van Tienen, de vertaalde *Chirurgia parva* van Lanfrank van Milaan, de Vlaamse chirurgie van de Jonghe Lanfranc, en het chirurgie-boek van Jan Yperman. Hier is kennelijk een beroepsman aan het werk geweest die beroemde heilkundige handleidingen uitzocht en bijeenbracht. Maar hoe verklaren wij de bepaling en de beperking van zijn keuze? Bestemde hij deze compilatie voor eigen gebruik, kwam ze op verzoek tot stand, of was ze als een Vorlage-catalogus bedoeld?

Een ander, lange tijd zéér ten onrechte miskend/onbekend voorbeeld is dat van de 14de-eeuwse Weense codex 2372. Dit unieke, kostbare, overvloedig geïllustreerde handschrift bevat de oudste verzameling volkstalige alchemie-teksten van het hele Germaanse taalgebied. Enkele jaren geleden kwam er eindelijk een gedeeltelijke editie van, verrassend genoeg van de hand van een Weense keltoloog.¹³ In Antwerpen is over een andere tekst uit hetzelfde handschrift een dissertatie gaande.

11 Niet in mijn *Repertorium*. G. Jungman en A. van Gijsen, 'Het lot van een orakelboek. Een bijdrage tot de reconstructie van het handschrift-Van Hulthem'. In *Millennium* 9 (1995), 27-45.

12 Zie G. de Baere, 'Ruusbroec und kein Ende'. In *Een school spierinkjes*, 16-18.

13 H. Birkhan, *Die alchemistische Lehrdichtung des Gratheus filius philosophi in Cod. Vind. 2372. Zugleich ein Beitrag zur okkulten Wissenschaft im Spätmittelalter*. Textedition - Übersetzung - Register. 2 delen, Wenen 1992.

We hebben het hier dus over een nevenschikte aaneenrijging van teksten over hetzelfde onderwerp.

Complémentaire Artes-compendia

Hiermee bedoel ik thematische verzamelcodices waar de teksten een onderling aanvullende functie vervullen. Van de vele voorbeelden zou ik er twee willen citeren, uit twee verschillende gebieden. In het Gemeentearchief te Den Haag bevindt zich een handschrift waarvan de inhoudsopgave onmiddellijk duidelijk zal maken wat de bedoeling van de samensteller was: het eerste stuk beschrijft de benodigdheden voor een reis naar het Heilige Land, daarop volgen aflaat-teksten voor een bezoek aan de Kerken van Rome, dan aflaten verbonden aan de Heilige plaatsen te Jeruzalem, aflaten bij bezoek aan steden en plaatsen in het Heilige Land, een Arabische woordenlijst en tenslotte, ook nuttig voor onderweg, een Nederlands/Frans gesprekboekje. Dit alles in 124 folio's bijeen gecompileerd uit allerlei bronnen. Het is een Michelin-gids avant la lettre.¹⁴

Een ander, schitterend voorbeeld is Wenen 2818, dat ik ooit het handschrift-Van Hulthem van de Artes genoemd heb, een benaming die ingang schijnt gevonden te hebben. Het is de meest uitvoerige medische verzamelcodex in onze taal, een didactisch opgebouwd corpus, bestaande uit ca. 70 verschillende teksten. Het bevat alles wat een medicus weten moest: de berekeningen van sterren en planeten, de temperamentenleer, physiognomie en horoscopen, een kruidenboek, medische en chirurgische receptaria, chirurgie-traktaten, gezondheidsregels, een uroskopie, purgeertraktaat, polsdiagnose, ziekteleer, koortstraktaat, flebotomie, gynaecologie, pediatrie, met tot slot een reeks berijmde teksten over de menselijke anatomie, de temperamenten en het uit een ander handschrift bekende gedicht van *Der Mannen ende Vrouwen Heimelijcheit*.¹⁵ Voor wie en waarvoor is dit buitengewoon belangrijke verzamelhandschrift tot stand gekomen? Was de schrijver/verzamelaar arts of chirurg en bracht hij deze teksten voor eigen gebruik samen?¹⁶ Diende het boek voor didactische doeleinden? Was het een kopie-Vorlage in een scriptorium of leken-atelier? De dissertatie die over dit handschrift in Groningen geschreven wordt, zal, hoop ik, uitsluitend op deze (en andere) vragen kunnen geven.

Nog een voorbeeld is het gezamenlijk voorkomen in één corpus van culinaire recepten en medische verhandelingen. Dit kan eerst bevreemden, maar zoals ik heb pogen aan te tonen zijn beide soorten teksten eng verweven: de meeste middeleeuwse (maar ook de antieke) kookboeken zijn oorspronkelijk door art-

14 De teksten van dit handschrift (hs. 36) zijn apart (dus uit hun logische verband gerukt) en slechts gedeeltelijk uitgegeven: zie *Repertorium G 660*.

15 Een editie van dit laatste stuk is, in samenwerking met Gundolf Keil, in voorbereiding.

16 Maar: zie verder, p. 85! In ieder geval was de auteur (kopiist?) van *dit* handschrift geen academisch gevormde arts: daarvoor verhaspelt hij al te vaak en te erg technische medische termen. Ook was zijn Latijn, om het zacht uit te drukken, niet al te sterk.

sen geschreven of gecompileerd.¹⁷

Vademecums

Het onderscheid met de voorgaande soorten is dat het hier gaat om individu-gerichte, dus zelden gekopieerde, beknopte verzamelingen van korte teksten met hoogst essentiële, vaak lapidair of tabellarisch geformuleerde gegevens voor de gebruiker (arts of chirurg), meestal in klein (zak)formaat, als geheugensteun bedoeld voor raadpleging ter plekke. Er zijn uiteraard, door het intensieve gebruik, heel weinig exemplaren van bewaard. Bijvoorbeeld voor een chirurg: een uroskopie-catalogus (al dan niet met kleurencirkel), met een aderlaat-tabel of aderlaat-man, een melothesia-tekst, eventueel een wondenman.

Er zijn ook vademecums bekend die op andere gebieden van toepassing zijn. Verscheidene horoskoop-teksten zien er naar uit dat ze dienden voor ogenblikkelijke raadpleging. Ze zijn gesteld in antwoord-vorm op een al dan niet schriftelijk geformuleerde, in ieder geval mondeling gestelde vraag (hs. Wenen 2818: ‘Van antwoerde te gheven’), maar zoals wij ze nu kennen hebben ze niet meer de materiële en contextuele vorm van een vademecum.

Ook sommige gesprekboekjes zullen wel deze zelfde functie hebben moeten vervullen. Het hele probleem is nooit onderzocht.

Artes in categorische context

Dit zijn verzamelhandschriften per Artes-categorie, dus niet per onderwerp. Zo bestaat bijvoorbeeld de totaliteit van een Gentse codex uit teksten die telkens over een apart vak van de Artes liberales handelen, dat wil zeggen vooral, maar niet uitsluitend over het Quadrivium, met achtereenvolgens traktaten over de spelling, de geometrie, het vervaardigen van een kwadrant, over muziek en over arithmetica (Gent, UB, 2141).

Zijn dit leerboeken geweest voor het Artes-onderwijs? Maar waarom dan in de volkstaal? In ieder geval zijn er van dit type heel weinig voorbeelden in het Middelnederlands.

Verzamelhandschriften: formeel criterium.

Ik zou nog een soort verzamelcodices willen onderscheiden die klaarblijkelijk op formele overwegingen tot stand zijn gekomen. Dit is misschien het geval met raadselverzamelingen, alleszins met wat meestal Kunstboeken genoemd wordt. Deze

17 R. Jansen-Sieben, ‘From food therapy to cookery book’. In E. Kooper (ed.), *Medieval Dutch literature in its European context*. Cambridge 1994, 261-279 (Cambridge Studies in Medieval Literature 21).

zijn voornamelijk samengesteld uit recepten van de meest diverse aard: medisch, culinair, tuinbouwkundig, cosmetisch, technisch, magisch en burlesk.

Hs. 2887 van de KB te Brussel geeft achtereenvolgens gebundelde cosmetica- en parfumrecepten, een confituur- en confijtboek en tenslotte een medisch receptarium. De gemene deler van deze bonte inhoud is de vorm van ieder stukje tekst: het recept.

In het geval van een convoluut of een verzamelhandschrift met verschillende handen of in verschillende talen blijft nog steeds de vraag waarom deze teksten bij elkaar werden geschreven c.q. gebonden.

Het kan gebeuren dat eenzelfde tekst door dezelfde hand in hetzelfde handschrift tweemaal gekopieerd wordt. Dit gebeurt vaker dan men zou verwachten. Hs. Wenen 2818 biedt daarvan een treffend voorbeeld: niet één, maar minstens zes traktaten komen er tweemaal in voor. Zoiets kan volgens Thorndike alleen maar het werk zijn van een beroeps-kopiist, zonder echte belangstelling voor de inhoud van wat hem opgedragen is over een bepaald onderwerp te compileren: 'It is hard to believe that a scholar or professional man who had laboriously copied off a text for his own use would forget that he had done so and begin over again'.¹⁸

Tot zover deze voorlopige classificering. Er zijn mogelijk nog andere indelingen te bedenken, zeker als men andere, eveneens belangrijke criteria gaat hanteren of met verschillen rekening houden: bijvoorbeeld één hand of meerdere handen, al dan niet een combinatie van jongere en oudere teksten, één- of meertalig, de functie, het beoogde publiek, enz.

Hoe komt zo'n verzameling teksten tot stand?

Alleen al het stellen van de vraag is een waagstuk, omdat voor veel verzamelhandschriften het antwoord individueel, incidenteel, punctueel kan zijn; omdat voor sommige collecties méér dan één aanleiding in het spel kan geweest zijn; omdat subjectieve motivaties zoals een persoonlijke voorkeur, of zelfs het toeval een rol kunnen spelen, zodat voor vele gevallen nooit een antwoord zal gevonden worden. Toch waag ik het er maar op voor één bepaalde categorie, de medische literatuur, aan de hand van een concreet voorbeeld, het ontstaan van een verzamelhandschrift te schetsen.

Tot de 13de eeuw kende de kloostergeneeskunde vooral een orale traditie. Men gebruikte echter ook Latijnse teksten en zette die eventueel in de volkstaal om. De inhoud bestond uit korte traktaten,¹⁹ een literair genre dat sinds de Oudheid

18 *Thorndike 1946*, 103.

19 Zie G. Baader, 'Mittelalterliche Medizin in bayerischen Klöstern'. In *Sudhoffs Archiv* 57 (1973) 275-296.

bekend is (bijvoorbeeld de didactische brief, de diagnose-catalogus, kruidenbeschrijving, pronostiek). Ettelijke volkstalige voorbeelden zijn hiervan bewaard en bestudeerd in het Duits, Engels en Frans. Zo'n kloostercorpus was dus samengesteld uit een verzameling bondige teksten, met naast zuivere volksgeneeskunde vaak universitair leergoed uit de Salernitaanse traditie, maar vrijwel steeds vergezeld van een receptarium, en daardoor evident op de praktijk gericht. De behandelde onderwerpen dekken zowat de hele medische kloosterpraktijk (met uitsluiting van de chirurgie: die was door meerdere Concilies aan de monniken verboden).

Nu zou het wel eens kunnen zijn dat een dergelijk Middelnederlands kloostercorpus tot ons is gekomen, hoewel dat tot nu toe nooit uitdrukkelijk op die manier beschouwd of ontleed werd, met name in het *Boec van medicinen in dietsche*.²⁰ Het is een van de drie teksten van ons oudste wetenschappelijke verzamelhandschrift: in een van de prologen zegt ene Broeder Aernt, 'leesmeyster' bij de Minderbroeders te Utrecht, dat hij dit boek, gemaakt door Broeder Thomas, 'een simpel leec', in het jaar 1300 heeft 'overlesen ende ondersoecht'. Dit slaat weliswaar niet op het medicijnboek, maar op de Proza-Natuurkunde die eraan voorafgaat, zodat het niet zeker is of deze Thomas ook de auteur van het *BvM* zou zijn. Maar hoe dan ook, deze medische tekstenverzameling zou dus, in een 14de-eeuwse kopie, uit de 13de eeuw dateren en draagt in ieder geval de kenmerken van een kloostercorpus: het bestaat uit een reeks korte traktaten, nogal zelfstandig bewerkt naar het Latijn, en de inhoud stemt overeen met wat vroeg-middeleeuwse Latijnse compendia meestal bevatten, te weten hoofdzakelijk therapie, diëtetiek, diagnostiek en prognose,²¹ met uitsluiting van alle magie en astrologie. Hier is kennelijk een medisch-farmaceutisch encyclopedietje samengesteld ten behoeve van niet-Latijnkundige lekebroeders. We kunnen dit boek dus wel beschouwen als voorbeeld van een vroege medische verzameltekst, waarbij we niet uit het oog mogen verliezen dat die tekst ontstaan is uit een hele reeks losse traktaten, maar blijkbaar vanaf het begin als een logisch geheel gevoeld werd: het bleef in zijn samengestelde vorm gekopieerd tot in 1547.²²

Latere medische corpora kunnen van dit praktijk-gebonden type afwijken en andere criteria hanteren voor het samenbrengen van teksten, zoals ik die in mijn poging tot typologie schetste.²³

Op de intrigerende, maar zeer terechte vraag waarom in het handschrift van

20 W.F. Daems, *Boec van medicinen in dietsche*. Een Middelnederlandse compilatie van medisch-farmaceutische literatuur. Leiden 1967 (Janus. Supplément 7).

21 W. Hirth, 'Corpusbildung in der deutschsprachigen medizinischen Fachliteratur des Mittelalters'. In *Sudhoffs Archiv* 66 (1982) 239-275, inz. 266.

22 Enkele maanden geleden ontdekte ik in Anholt nog een volledige 15de-eeuwse kopie.

23 Zie ook, in het algemeen, O. Riha, *Wissensorganisation in medizinischen Sammelhandschriften*. Klassifikationskriterien und Kombinationsprinzipien bei Texten ohne Werkcharakter. Wiesbaden 1992 (Wissensliteratur im Mittelalter Band 9).

het *BvM* ook de berijmde en de proza-Natuurkunde voorkomen, kan vooralsnog geen definitief antwoord gegeven worden.²⁴ Wel blijkt daaruit ten overvloede dat het *BvM* van een oorspronkelijke verzameling op dat moment reeds een verzameltekst is geworden, d.w.z. als een aaneengesmeed geheel is gaan fungeren. Daarmee is echter de evolutie van deze tekst niet ten einde: ik kom nog terug op het *BvM*.

In ieder geval zou voor iedere tekst, ingebed in een verzamelhandschrift, moeten worden uitgezocht in gezelschap van welke andere teksten hij eventueel in andere verzamelhandschriften wordt aangetroffen. Is het, om maar één voorbeeld te geven, een onschuldig toeval dat de *Natuurkunde van het Geheelal* enkele keren samengaat met *Der Naturen Bloeme*, en in 8 van de 9 handschriften van medische teksten vergezeld gaat? En wat moeten we met het *Natuurkunde*-handschrift uit Oudenaarde (Stadsarchief, 5556/13), waarin op een rijtje: de proza-*Spiegel der Zonden*, *Vanden vier Utersten*, Bonaventura: *Die vier oeffeningen*, Suso: *Horologium*, de *Spiegel des Sunders*, een Augustinus-tekstje, een gebed, en tenslotte de *Natuurkunde*, gevolgd door een lunarium en een Latijns medisch recept, alles van één hand? Of hs. Wolfenbüttel (18.2 Aug. Quarto), waarin: twee Latijnse reisverhalen (van Willem Walter van Zierikzee en Odericus de Foro), een aderlaat-traktaat, een Latijnse computus, mnemotechnische kalenderverzen, de *Natuurkunde*, Latijnse medische recepten en een Latijnse tekst over leestekens. Eén ding is duidelijk: beide handschriften waren bedoeld voor een geestelijk publiek. Maar waarom deze keuze?

Hoe worden tekstgedeelten zelfstandig?

Tot nu toe hebben we het uitsluitend gehad over het bijeenbrengen van teksten. Van belang is echter ook de omgekeerde werkwijze: het losmaken van bepaalde tekstgedeelten, die als zelfstandig traktaat een eigen bestaan gaan leiden. De oorzaak ligt meestal voor de hand: een stuk tekst wordt als een eenheid van informatie gevoeld, om welke reden ook belangrijk gevonden, en uit de context gelicht.

De manier waarop dat gebeurt is tweërlei:

1. Een belangrijk geacht, bondig geformuleerd gegeven dat in een tekst is ingekapseld geeft aanleiding tot omwerking, uitbreiding, aanvulling en tot slot losmaking. In een medicijnboek bijvoorbeeld kan door grensoverschrijdende uitbreiding een medisch recept of kruidenbeschrijving, of zelfs een heel kapitteltje uitgroeien tot een traktaat(je).²⁵ Dat is niet alleen van oudsher gebeurd in an-

24 De vraag staat ter discussie: een uitgave van de proza-Natuurkunde wordt op dit moment voorbereid door O. Lie en R. Jansen-Sieben.

25 Bv. A. Högemann und G. Keil, 'Der "Strassburger Eichentraktat". Ein zum Wunderdrogen-Text gewordenes Albertus-Magnus-Kapitel'. In *Diversarum artium studia*. Beiträge zu Kunstwissenschaft, Kunsttechnologie und ihren Randgebieten. Festschrift Heinz Roosen-Runge. Hrsg. von H. Engelhart und G. Kempter. Wiesbaden 1982, 267-276.

derstalige teksten van lang vóór onze schrijftraditie, maar daar zijn nog ettelijke voorbeelden van te achterhalen in onze Middelnederlandse handschriften. Zo is bijvoorbeeld uit een kruidenboek het paragraafje over de distel *Cardus benedictus* (*Cnicus benedictus* L.) uitgegroeid tot de omvang van een traktaatje en apart als dusdanig in een medisch compendium opgenomen.²⁶ Met een belangrijk recept kan hetzelfde gebeuren. Ik denk hier bijvoorbeeld aan de *Theriak-formule* of het *Plaaster van Jeruzalem*, zeer ingewikkelde en uitvoerige recepten. Een ander voorbeeld is het stukje over rozemarijn, dat, uit zijn oorspronkelijke context gelicht en sterk uitgebreid, in minstens drie verschillende vormen als losse tekst voorkomt.²⁷ Ook is bijvoorbeeld in de loop der tijden een aantal traktaten over het medicinale gebruik van de onderdelen van een bepaald dier ontstaan, na losmaking uit het organotherapeutische corpus: met als gevolg een Middelnederlands beertraktaat, dastraktaat, slangentraktaat...

2. De tweede manier waarop teksten zelfstandigheden kunnen worden is de eenvoudigste: in een groter geheel wordt een passage of een hoofdstuk zonder wijzigingen losgemaakt. Een goed voorbeeld lijkt mij het ‘ontlenen’ van cap. 11 (Vanden menschen ende vanden sinnen des lichaems) aan Dirc van Delfs Winterstuc (*Tafel van den Kersten Ghelove*) - uiteraard zonder vermelding van de bron. Het is pas in mijn *Repertorium* geïdentificeerd. Het werd opgenomen in het chirurgisch handboek van een zekere Clays vanden Walle (Brugge, 1487). Ook het kosmologische cap. 7 van datzelfde werk is als een los traktaat opgenomen in het reeds vermelde, door Weiler uitgegeven Haagse handschrift. Pertinente voorbeelden zijn ook de vele excerpten uit *Der Naturen Bloeme* of uit *Der Leken Spiegel* (zie mijn *Repertorium*).

En, om nog even terug te komen op het onuitputtelijke *BvM*: we hebben reeds gezien dat deze oudste Middelnederlandse medische verzameltekst naar alle waarschijnlijkheid ontstaan is uit een reeks losse traktaten. In de 14de en 15de eeuw wordt uit dit 13de-eeuwse werk opnieuw een aantal stukken losgemaakt en als zelfstandige traktaten gepresenteerd. Dat is het geval met de uroskopie die we woordelijk terugvinden in 8 andere verzamelhandschriften, de diagnostiek en de prognosen in 5 handschriften, het kruidenboek in 5 handschriften, de ziekteleer in 4 handschriften, en de dieetleer in 4 handschriften.

Losgemaakte teksten kunnen bijgevolg weer, eventueel in ander verband, verzameld worden of ondergebracht in een corpus... en dan staan we opnieuw aan het begin van dit betoog, maar wel chronologisch iets later.

26 In hs. Brussel, KB, IV 1243:2.4. Een uitgave is in voorbereiding.

27 Ook hiervan is een editie in voorbereiding.

Conclusies

Dit stuk staat bol van de vragen. Toch wil ik voorzichtig proberen enkele conclusies te formuleren:

keukenrecepten in medicijnboeken, en medische recepten in kookboeken lijkt een vaste combinatie te zijn;

theoretische alchemie-teksten staan steeds in additieve verzamelhandschriften (zie hierboven, p. 82). Met andere woorden: ze komen nooit vergezeld van teksten over andere onderwerpen voor. Dit houdt verband met het misschien ietwat monomaan geïnteresseerde publiek en het arkanische, hermetische karakter van deze literatuur;

alle receptaria, van welke aard ook, moeten als verzamelteksten beschouwd worden: ieder recept is een zelfstandige tekst;²⁸

naar het voorbeeld van het *BvM* kunnen verschillende traktaten eventueel worden ondergebracht in een **verzamelhandschrift**; sommige kunnen daarna tot een geheel versmelten, dus **verzameltekst** worden, en als verzameltekst met andere teksten in een handschrift terechtkomen: dat is dan een **verzamelhandschrift**, waaruit weer stukken tekst kunnen loskomen, die opnieuw in andere **verzamelteksten** of **verzamelhandschriften** worden opgenomen.

28 Zie noot 4.